

DĖL LIETUVIŲ KALBOS VARDAŽODŽIO KIRČIAVIMO SISTEMOS RAIDOS

J. KAZLAUSKAS

Baltų ir slavų kirčiavimo sistemos raida — vienas sunkiausių ir painiausių lyginamosios indoeuropiečių kalbotyros klausimų. Kelių dešimtmečių tyrinėjimo rezultatus apibendrino N. van Veikas veikale „Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme“ (Amsterdam, 1923; naujas leidimas išėjo 1958 m.). Ir, rodos, jau pavyko sukurti gana darnią teoriją, sudarančią tolesnio tyrinėjimo pagrindą. Bet po septynerių metų pasirodo J. Kurilovičiaus straipsnis „Le problème des intonations balto-slaves“ (Rocznik Slawistyczny, X, 1931, str. 1—80), kur autorius, nepanaudodamas naujos medžiagos, išdėstė visai savitas pažiūras į baltų-slavų intonacijų ir kirčiavimo sistemos susidarymą, jos raidą, pažiūras, kurias N. van Veikas ir J. Endzelynas ne be reikalo pavadino revoliucinėmis¹. Tai buvo užuomazga didelio J. Kurilovičiaus veikalo „L'accentuation des langues indo-européennes“ (Kraków, 1952)². Pažymėdama didelę šio monumentalaus veikalo reikšmę, kritika nurodė ir J. Kurilovičiaus teorijos trūkumus³.

Po ketverių metų pasirodo žinomo baltisto ir slavisto Chr. Stango veikalas „Slavonic accentuation“ (Oslo, 1957)⁴. Nagrinėdamas slavų kalbų kirčiavimo ir intonacijų sistemą, jos santykį su baltų kalbų sistema,

¹ Žr. N. van Wijk, Zur baltischen Metatonieforschung, „Archivum Philologicum“, V, 1935, S. 27; J. Endzelin, Bemerkungen zu J. Kurylowicz's Ansichten über die baltisch-slavischen Intonationen, ZfslPh, Bd. 15, 1938, S. 348.

² Antrąjį jo leidimą žr. J. Kuryłowicz, L'accentuation des langues indo-européennes, Wrocław—Kraków, 1958.

³ Žr., pavyzdžiui, Viač. V. Ivanovo recenziją žurnale «Вопросы языкознания», 1954, № 4, стр. 134 sq.; Л. А. Булаховский, Акцентологическая проблематика вопроса о славянобалтийском языковом единстве, „Rakstu krājums, veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelinam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei“, Rīgā, 1959, p. 56 sq.; Erich P. Hamp, The Accentuation of Baltic Substantives, IF, Bd. 64, 1958, S. 39.

⁴ Žr. L. A. Bulachovskio recenziją žurnale «Вопросы языкознания», 1958, № 4, стр. 124—128.

Chr. Stangas daug kur nepritaria J. Kurilovičiui, kai kuriuos reiškinius aiškindamas savaip arba prisilaikydamas tradicinių pažiūrų. Chr. Stango slavų ir baltų kirčiavimo sistemos raidos interpretacija yra savita, originali, jo teorija skiriasi nuo tradicinių pažiūrų ir nuo J. Kurilovičiaus teorijos.

Slavų kalbų akcentologinės sistemos raidos tyrinėjimas dabar ypač intensyvus⁵. Kritiškai vertinami klasikinės akcentologijos pasiekti rezultatai, kritiškai vertinamos ir naujai sukurtos teorijos ar pareikštos mintys. Nesileisdami į gilesnę paskutinių akcentologinių tyrinėjimų analizę, mes čia paliesime vieną kitą baltų akcentologijos klausimą.

Prieš Sosiūro—Fortunatovo dėsnių veikimą⁶ lietuvių kalbos vardažodžio akcentologinė sistema turėjo susidėti iš dviejų kirčiavimo paradigmų: 1) pastovaus koloninio kirčio negaliniame skiemenyje paradigmos, kur kirčiuoto skiemens priegaidė galėjo būti akūtinė, plg., pavyzdžiui, *výras* (I kirčiuotė), ir cirkumflekcinė, plg., pavyzdžiui, *piřštas* (II kirčiuotė), 2) kilnojamojo kirčio paradigmos, kur šaknies ar kamieno priegaidė taip pat galėjo būti ir akūtinė, plg., pavyzdžiui, *kélmás* (III kirčiuotė), ir cirkumflekcinė, plg., pavyzdžiui, *vaĩkas* (IV kirčiuotė). Abiem paradigmoms galėjo priklausyti ir žodžiai su trumpa šaknimi. Atmetę tuos atvejus, kur kirtis žodžio gale atsidūręs dėl Sosiūro—Fortunatovo dėsnių, randame, jog kilnojamosios paradigmos kirčio kreivei būdinga tai, kad dauguma jos linksnių kirtį turi gale, išskyrus šiuos linksnius: 1) visų daiktavardžių

⁵ Po Chr. Stango veikalo jau spėjo pasirodyti dar du stambūs veikalai, žr. L. Sadnik, Slavische Akzentuation, I. Die vorhistorische Zeit, Wiesbaden, 1959 (žr. V. A. Dibo rec. žurnale «Вопросы языкознания», 1960, № 6). E. Nonnenmacher-Pribić, Die baltoslavischen Akzent- und Intonationsverhältnisse und ihr quantitativer Reflex im Slavischen (žr. ir J. Kurilovičiaus recenziją „Kratylos“, Jahrgang VII, 1962, Hf. 1). Žr. dar apžvalginį straipsnį K. Horálek, Zum gegenwärtigen Stand der slavischen Akzentologie, ZfslPh, Bd. 29, Hf. 2, 1961. Be to, pasirodė keli įdomūs V. A. Dibo ir V. M. Ilčičiaus-Svitičiaus straipsniai, žr. В. А. Дыбо, О древнейшей метатонии в славянском глаголе, «Вопросы языкознания», 1958, № 6; В. А. Дыбо, Ударение славянского глагола и формы старославянского аориста, «Краткие сообщения Института Славяноведения», вып. 30, Москва, 1961; В. А. Дыбо, Сокращение долгот в кельто-италийских языках и его значение для балто-славянской и индоевропейской акцентологии, «Вопросы славянского языкознания», вып. 5, Москва, 1961; В. М. Иллич-Свитыч, О некоторых рефлексх индоевропейских ларингальных в праславянском, «Вопросы языкознания», 1959, № 1; В. М. Иллич-Свитыч, Выделение типов корней с исходом на сонант в балтийской глагольной системе, их функционирование и происхождение, «Вопросы славянского языкознания», вып. 5, Москва, 1961, стр. 130; В. М. Иллич-Свитыч, К истолкованию акцентуационных соответствий в кельто-италийском и балто-славянском, «Краткие сообщения Института Славяноведения», вып. 35, Москва, 1962. Parašius šį straipsnį, autoriui teko susipažinti dar su keliais naujais straipsniais, žr. R. Aizetmüller, Das baltoslavische Akzent und Intonationssystem. Grundzüge und Grundprobleme, dargestellt nach dem heutigen Stand der Forschung, „Die Sprache“, VIII, 1. Hf., 1962; В. А. Дыбо, О реконструкции ударения в праславянском глаголе, «Вопросы славянского языкознания», вып. 6, Москва, 1962.

⁶ Mums, rodos, kad Sosiūro—Fortunatovo dėsnis veikė gana vėlai: tik lietuvių kalboje.

kamienu vienaskaitos, dviskaitos ir daugiskaitos galininką, 2) visų kamienu daiktavardžių vienaskaitos naudininką, 3) (*i*)*ō*-, (*i*)*ā*- ir *ē*- kamienu vienaskaitos įnagininką, plg. *kėlmu*, *gálva*, *gíesme* (*i*-, *u*- ir priebalsinis kamienas turi galūnę *-mi* ir galūnės kirtį, plg. *širdimì*, *sūnumì*, *piemenimì*), 4) (*i*)*ā*-, *ē*-, *i*-, *u*- ir priebalsinio kamieno daugiskaitos vardininką, plg. *gálvos*, *gíesmės*, *širdys*, *piemenes* (tik (*i*)*ō*-kamieno dgs. vard. turi galūnės kirtį, plg. *kelmai*), 5) (*i*)*ō*-kamieno vienaskaitos kilmininką, plg. *kėlmo*, 6) *ō* kamieno vienaskaitos vardininką, plg. *kėlmas*. Kaip matyti, iš visų kamienu labiausiai išsiskiria *ō*-kamieno kilnojamoji paradigma, turinti daugiausia baritoninių formų. Kirčio alternacija kilnojamojoje paradigmoje vyko ne tik tarp žodžio šaknies (ar kamieno) ir paskutinio skiemens, bet kai kuriuose linksniuose kirtį galėjo turėti ir priešpaskutinis skienu, plg., pavyzdžiui, *galvóms* < *galvómus* ir kt. (apie kitus linksnius žr. žemiau).

Klasikinės akcentologijos atstovai lietuvių kalbos kilnojamoją kirčio paradigmą kildino iš oksitoninės paradigmos, esą, išlikusios graikų ir arijų kalbose. Tokia pažiūra atitiko to kalbotyros raidos laikotarpio dviasią, kai graikų ir arijų kalbų sistemos buvo laikomos archaiškomis ir su nedidelėmis pataisomis atitinkančiomis prokalbės sistema, o visų kitų kalbų reiškiniai, kuriais jos skyrėsi nuo graikų ar arijų kalbų, tų kalbų naujadarais. Elementarią tokių pažiūrų logiką klaidą atskleidė V. N. Toporovas⁷. Pažymėtina, kad dar 1917 m. J. Endzelynas dėl baltų kalbų kirčiavimo raidos rašė: „Верно то, что только путем сопоставления с родственными языками не можем доказать сохранения в балтийских языках старого различия между охутона и барытона“⁸.

Labai svarbiu argumentu, kad kilnojamojo kirčio paradigma esanti išriedėjusi iš oksitoninės paradigmos, turinčios visuose linksniuose galinį kirtį, buvo laikomas postpozicinių lietuvių kalbos vietininkų kirčiavimas. Senokai pastebėta, kad šie vietininkai, susidarę iš tam tikrų linksnių ir postpozicijų, pastovaus kirčiavimo paradigmoje turi baritoninį kirtį, o kilnojamojo kirčio paradigmoje — oksitoninį kirtį (paskutiniame skiemyje, plg. *miškúosè*, ar priešpaskutiniame, plg. *miškúose*). Kalbos reiškinį archaiškumo kriterijumi laikant graikų ir senąją indų kalbas, nesunku buvo padaryti išvadą, kad šie vietininkai susiformavę tuo metu, kai kilnojamojo kirčio paradigma turėjusi visose formose oksitoninį kirtį⁹.

Dabar, žinoma, nėra lengva susekti šių formų pradinį kirtį. Abstrahuojantis nuo išorinių kriterijų ir remiantis tik vidinės rekonstrukcijos

⁷ Зр. В. Н. Топоров, К вопросу об эволюции славянского и балтийского глагола, «Вопросы славянского языкознания», вып. 5, 1961, стр. 35; taip pat jo: О некоторых архаизмах в системе балтийского глагола, „International journal of slavistic linguistics and poetics“, V, 1962.

⁸ Зр. И. Эндзелинъ, К литовской акцентуации и именит. пад. множ. ч. основ на -о, «Известия отделения русского языка и словесности...», XXI, 1917; стр. 298.

⁹ Зр. П. Скардžіус, Daukšos akcentologija, Kaunas, 1935, p. 131 (ir ten nurodytą literatūrą).

metodu, lyginant iliatyvo, inesyvo, *ð*-kamieno vienaskaitos aliatyvo oksitoninį kirtį su galininkų ir *ð*-kamieno vienaskaitos kilmininko baritoniniu kirčiu, prisieina manyti, kad minėtų vietininkų oksitoninis kirtis susiformavęs naujai. Abstrahuotis nuo išorinių kriterijų yra pagrindo, nes senosios graikų ir indų kalbų oksitoninės paradigmos galėjo susiformuoti naujai, slavų kalbų galininkai ir *ð*-kamieno kilmininkas kilnojamojoje paradigmoje irgi turėjo baritoninį kirtį, be to, kilnojamosios paradigmos baritoninių formų atsiradimo priežastis darosi aiškesnė (žr. žemiau).

Nagrinėjant postpozicinių vietininkų kirčiavimą, negalima atsieti vieno vietininko formos kirčio nuo kito, nes naujai sudaryti vietininkai dėl gana artimų sintaksinių funkcijų, kalbai besivystant, veikė vienas kitą ir tarmėse patyrė nemaža inovacijų, kilusių dėl tarpusavio sąveikos¹⁰. Todėl kilnojamosios paradigmos postpozicinių vietininkų kirtis kai kuriais atvejais galėjo susiformuoti naujai dėl kitų artimų sintaksinėmis funkcijomis vietininkų kirčio ir apskritai dėl kilnojamosios paradigmos kirčiavimo kreivės įtakos¹¹.

Imkime visų pirma daugiskaitos vietininkus. Kilnojamosios paradigmos senoji daugiskaitos vietininko forma su galūne *-su* turėjo galo skiemens kirtį. Toks kirtis ir iki šių dienų išlikęs kai kuriose rytinės Lietuvos tarmėse, plg. *šakosù, gerklèsù, brydèsù* (Palūšė, Daugėliškis, Linkmenys ir kt.). Daugiskaitos iliatyvas čia neretai turi priešpaskutinio skiemens kirtį, plg. *šakósna, brydésna, gerklésna* ir kt. Matyti, senesniu iliatyvo kirčiu ir reikia laikyti koloninį (priešpaskutinio skiemens) kirtį, nepaisant to, kad kai kuriose rytinėse tarmėse iliatyvas turi galinį kirtį, pavyzdžiui, *mergosnà, raštuosnà*, nes pastarasis kirčiavimas galėjo lengvai atsirasti dėl inesyvo galinio kirčio (*galvosù* ar *galvosè*) įtakos. Kad taip galėjo būti, akivaizdžiai rodo vienskiemenių įvardžių iliatyvo kirtis Zietelos tarmėje, plg. *tuosnà, tosnà* (ir inesyvą *tuosà, tosà*) ir daugiaskiemenių žodžių iliatyvą *katruosna* (ir inesyvą *katruosà*). Taigi kilnojamosios paradigmos vietininko su galūne *-su* senesnis kirtis yra galinis, o iliatyvo — priešpaskutinio skiemens kirtis. Aukštaičių vakariečių pietiečių tarmėje ir kitur naujojo postpozicinio inesyvo kirtis (tipas *galvosè, šakosè*), matyti, atsirado dėl senojo lokatyvo kirčio įtakos. Mat, greta naujųjų postpozicinių formų kurį laiką turėjo egzistuoti dar ir senosios. Tai rodo kontaminacinės formos *sūnusè, akisè*¹². Be to, ir *ã*-kamieno vietininkas *rañkose* gali būti atsiradęs kontaminacijos keliu iš *rañkosu* ir **rankanse* tose tarmėse, kur egzistuoja įvardžiuotinių būdvardžių dgs. gal. *gerąsias* ar *gerų-*

¹⁰ Žr. J. Kazlauskas, Daiktavardžių (*i*)*u*-linksniavimo nykimas „Lietuvių kalbotyros klausimai“, II, Vilnius, 1959, p. 38 sq.; П. Казлаускас, Сокращение употребления имен существительных с основой на *-i* в литовском языке, «Вопросы славянского языкознания», вып. 5, Москва, 1961, стр. 79.

¹¹ Kad postpozicinių vietininkų kirtis tam tikrais atvejais gali būti naujas, buvo manoma jau ir anksčiau, žr. F. Specht, Litauische Mundarten, gesammelt von A. Baranowski, Bd. II, Leipzig, 1922, S. 41; F. Specht, Zur Belonung der litauischen Direktive auf *-na* und *-pi*, KZ, Bd. 53, 1925, S. 90 sq.; Chr. Stang, Slavonic accentuation, p. 64 sq.

¹² Žr. J. Kazlauskas, Daiktavardžių (*i*)*u*-linksniavimo nykimas, p. 39.

sias < **geransias*. Bet yra tarmių, kur inesyvas turi ne galinį, o tokį, kaip iliatyvas, — priešpaskutinio skiemens kirtį, plg. *galvóse*, *šakóse*. Inesyvo ir iliatyvo kirtis galėjo susiformuoti naujai, jis nebūtinai rodo, jog daugi-skaitos galininkas turėjo kirtį gale. Imkime ankstesnę padėtį:

	a) pastovaus kirčio paradigma		b) kilnojamojo kirčio paradigma	
	I	II	III	IV
iliatyvas:	* <i>várpāsnā</i> ,	* <i>rañkāsñā</i> ,	* <i>gálvāsnā</i> ,	* <i>daūbāsñā</i> ,
inesyvas:	* <i>várpāsen</i> ,	* <i>rañkāsen</i> ,	* <i>gálvāsen</i> ,	* <i>daūbāsen</i> ,
aliatyvas:	<i>várpumpi</i> ,	<i>rañkumpi</i> ,	<i>galvuñpi</i> ,	<i>daubuñpi</i> .

Po Sosiūro—Fortunatovo dėsniio veikimo II ir IV kirčiuotėje iliatyvas ir inesyvas turėjo įgyti priešpaskutinio skiemens kirtį. Tai rodo tarmių bei senųjų paminklų faktai, plg. *rankósun* (II, Tverečius), *autúos* (II, Adu-tiškis), *medžiúosun*, — *-an* (II, Dotenėnai), *rankósñ*¹³ (Daukšos Postilė). Tuo būdu pradinė padėtis galėjo pakisti taip:

	a) pastovaus kirčio paradigma		b) kilnojamojo kirčio paradigma	
	I	II	III	IV
iliatyvas:	* <i>várpāsnā</i> ,	* <i>rankāsñā</i> ,	* <i>gálvāsnā</i> ,	* <i>daubāsñā</i>
inesyvas:	* <i>várpāsen</i> ,	* <i>rankāsen</i> ,	* <i>gálvāsen</i> ,	* <i>daubāsen</i>
aliatyvas:	<i>várpumpi</i> ,	<i>rañkumpi</i> ,	<i>galvuñpi</i> ,	<i>daubuñpi</i> .

Toliau pasireiškė paradigmos kirčiavimo kreivės įtaka. Didžiulė dau-guma tarmių dabar jau turi *rañkosna* (o ne *rankósna*), *rañkose* (o ne *ran-kóse*) dėl *rañkumpi*, *rañkos*, *rañkų* ir t. t. kirčio įtakos¹⁴. Iš kitos pusės, **gálvāsna*, **gálvāsen* > *galvósna*, *galvóse* dėl *galvuñpi*, *galvómus*, *galvū* ir t. t. kirčio įtakos. Kai kur aliatyve galėjo pakisti priegaidė, matyt, dėl iliatyvo (ir inesyvo) kirčiuoto skiemens priegaidės, plg. *ragúmp* (Lazūnai), *mūsúmp*, *jūsúmp* (Dieveniškės) ir kt.¹⁵

Pereikime prie vienskaitos vietininkų kirčiavimo. Pradinė kirčio pa-dėtis čia galėjo būti tokia:

	a) pastovaus kirčio paradigma		b) kilnojamojo kirčio paradigma	
	I	II	III	IV
inesyvas:	* <i>krámie</i> , - <i>en</i>	* <i>piřštie</i> , - <i>en</i>	* <i>langiē</i> , - <i>én</i>	* <i>miškiē</i> , - <i>én</i>
	* <i>várpāi</i> , - <i>ājen</i>	* <i>rañkāi</i> , - <i>ājen</i>	* <i>galvāi</i> , - <i>ājen</i>	* <i>daubāi</i> , - <i>ājen</i>
iliatyvas:	* <i>krámanā</i>	* <i>piřšťanā</i>	* <i>lānganā</i>	* <i>mišķanā</i>
	* <i>várpānā</i>	* <i>rañkānā</i>	* <i>gálvānā</i>	* <i>daūbānā</i>

¹³ Zr. P. S k a r d ž i u s, Daukšos akcentologija, p. 135.

¹⁴ Plg. E. N i e m i n e n, Der urindogermanische Ausgang -*āi* des Nominativ-Ak-kusativ Pluralis des Neutrum im Baltischen, S. 144; Chr. S t a n g, Slavonic accentuation, p. 65 sq.

¹⁵ Gal tvirtapradė priegaidė čia atsiradusi ir dėl kitos priežasties (?), žr. J. E n d z e l i n, Weiteres zu den lettischen Intonationen, IF, Bd. 33, 1913/14, S. 115.

adesyvas: <i>krámiepi</i>	<i>piřštiepi</i>	<i>langiēpi</i>	<i>mišķiēpi</i>
<i>*várpāipi</i>	<i>*rañkāipi</i>	<i>*galvāipi</i>	<i>*daubāipi</i>
aliatyvas: <i>*krámāpi</i>	<i>*piřštāpi</i>	<i>*lángāpi</i>	<i>*mišķāpi</i>
<i>*várpāspi</i>	<i>*rañkāspi</i>	<i>*galvāspi</i>	<i>*daubāspi</i>

Dėl oksitoninio *ǫ*-kamieno vietininko kirčio plg.rieveksmius *oriē, namiē, vakariē* ir kt., o dėl to, kad *ā*-kamieno vietininkas turėjo akūtinę galūnės priegaidę, plg. *mergāip, momāip* (Zietela), *rankāi* < *rankāip*¹⁶ (kirtis atitrauktas pagal Sosiūro—Fortunatovo dėsnį), inesyvą *runkoi* ir kt.¹⁷

Dėl glaudžių inesyvo ir iliatyvo sintaksinių ryšių kilnojamosios paradigmos iliatyvas galėjo įgyti koloninį kirtį, t. y. **lānganā, *mišķanā* > **langānā, *mišķānā; *gālvānā, daūbānā* > **galvānā, *daubānā* (pagal inesyvo ir adesyvo kirčiavimo modelį). Vėliau dėl Sosiūro—Fortunatovo dėsnio veikimo **langānā, *mišķānā, *galvānā, *daubānā* > **langanā, *mišķanā, *galvānā, *daubānā*. Iš čia dėl suprantamų priežasčių išriedėjo dabartinės iliatyvo formos *langaņ, miškaņ, galvōņ, daubōņ*. Iš formų, turinčių priešpaskutinio skiemens kirtį **langāna* ir kt., *langaņ* ir kt. atsirasti negalėjo (plg. *langāmus* > *langāms*). Dėl iliatyvo *galvonā, dienonā* galinio kirčio ir inesyve daug kur galėjo kirtis būti nutrauktas į galą, t. y. **galvōdjen, *dienōdjei* > *galvojē, dienojē*. Koloninis *ǫ*-kamieno aliatyvo *langōpi, mišķōpi* kirtis galėjo nesunkiai rasti dėl adesyvo kirčiavimo įtakos — pagal modelį *langiēpi, mišķiēpi*. Greičiausiai dėl *ā*-kamieno adesyvo kirčiuoto skiemens priegaidės ir *ǫ*-kamieno adesyvas įgijo akūtinę priegaidę, t. y. pagal modelį *galvāipi, dienāipi* — *langiēpi, mišķiēpi* > *langiēp, mišķiēp*. Dėl *langiēp, mišķiēp* galėjo ir *langōp, mišķōp* > *langōp, mišķōp*¹⁸.

Taigi oksitoninis nagrinėjamų vietininkų formų kirtis nesunkiai išaiškinamas kaip atsiradęs naujai. Kilnojamosios paradigmos galininkas (ir *ǫ*-kamieno vienaskaitos kilmininkas) galėjo iš seno turėti baritoninį kirtį. Baritoninės jų formos buvo ir slavų kilnojamojoje paradigmoje¹⁹. Galimas daiktas, jų baritoniskumas paveldėtas dar iš baltų-slavų epochos. Manant, jog kilnojamoji kirčio paradigma esanti kilusi iš oksitoninės (t. y. paradigmos, turėjusios visuose linksniuose galo kirtį), sunku suvokti priežastis, dėl kurių oksitoninė paradigma virtusi kilnojamąja. F. Sosiūro hipoteze dėl priebalsinių kamienų kirčiavimo įtakos vargu ar galima tikėti, juo labiau, kad ir priebalsinių kamienų tik viena grupė iš seno galėjo turėti kilnojamąjį kirtį. Ne be reikalo N. van Veikas rašė: „Freilich ist es mir nicht möglich, die Hypothese De Saussures durch eine bessere zu ersetzen. Sollte dieselbe nicht richtig sein, so müssen wir uns mit einem non liquet begnügen“²⁰. Laikant galininko formas senomis baritoninėmis formomis

¹⁶ Zr. P. Arumaa, Litauische mundartliche Texte aus den Wilnaer Gegend, Dorpat, 1931, S. 42; P. Skardžius, Daukšos akcentologija, p. 135.

¹⁷ Zr. E. Nieminen, Der urindogermanische Ausgang..., S. 144.

¹⁸ Plg. dar 15 išnašą.

¹⁹ Zr. Chr. Stang, Slavonic accentuation, p. 73 sq.

²⁰ Zr. N. van Wijk, Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme, S. 47. Plg. dar K. Būga, Rinkliniai raštai, III, Vilnius, 1961, p. 42 tt.

ir kilnojamojoje paradigmoje, kitų kilnojamosios paradigmos baritoninių linksnių formų atsiradimo priežastys darosi aiškesnės. Vienaskaitos ir daugiskaitos galininkų (tur būt, ir daugiskaitos vardininkų, išskyrus *ǝ*-kamienį) baritoninės formos sudarė sąlygas suartėti pastovaus kirčio paradigmai ir kilnojamajai, neutralizuoti kai kurių kitų linksnių kirčio priešpastatymą. Graikų ir indų kalbose, atvirkščiai, toks paradigmu priešpastatymas daugeliu atvejų galėjo būti atliktas iki galo.

Kaip žinoma, J. Endzelynas, remdamasis gana gausia medžiaga, įrodė, kad lietuvių kilnojamosios paradigmos akūtinę šaknies intonaciją latvių kalboje (tarmėse su trijų intonacijų sistema) atitinka laužtinė²¹. Laužtinė priegaidė čia atsiradusi dėl kirčio atitraukimo į akūtinę šaknį. Ji nerodo, jog, prieš likviduojantis kilnojamajai paradigmajai latvių kalboje, visi jos linksniai turėjo būti kirčiuojami oksitoniskai. Galininkai (tur būt, beveik visų kamienų daugiskaitos vardininkai, išskyrus *ǝ*-kamienį) greičiausiai turėjo baritonines formas. Vienaskaitos vardininkas kilnojamojo kirčio paradigmoje, matyti, turėjo oksitoninį kirtį, plg. liet. *galvą, giesmę, širdis, sūnūs* ir kt. Tiesa, *ǝ*-kamieno vienaskaitos vardininkas lietuvių kalboje dabar visada turi baritoninę formą, bet anksčiau kilnojamojoje paradigmoje jis turėjo turėti oksitoninį kirtį. Tai rodytų *iǝ*-kamieno vardininkas, plg., pavyzdžiui, *dagys* < **dagijās*. Baritoninis *ǝ*-kamieno vienaskaitos vardininko kirtis greičiausiai susiformavęs dėl fonetinių priežasčių²². Chr. Stangas mano, kad kirtis iš trumpojo galo *a* galėjo būti atitrauktas iš pradžių į ilgą žodžio šaknį, o vėliau dėl analogijos ir į trumpą šaknį. Jeigu, iki likviduojantis latvių kalbos kilnojamojo kirčio paradigmajai, vienaskaitos vardininkas turėjo kirtį gale, tai laužtinė priegaidė, atsiradusi, atitraukus kirtį į akūtinę šaknį, nesunkiai galėjo būti apibendrinta, nes beveik visi kiti linksniai, išskyrus visų kamienų galininkus (ir, tur būt, beveik visų kamienų daugiskaitos vardininkus, gal ir *ǝ*-kamieno vienaskaitos kilmininką), turėjo turėti laužtinę priegaidę. Dėl to ir latvių kalbos *ǝ*-kamienų singularia tantum laužtinės priegaidės atsiradimas suvokiamas.

Kaip žinoma, lietuvių kalboje yra įvardžių, turinčių oksitoninę paradigmą, plg. *anàs, anà; kat(a)ràs, kat(a)rà; šitàs, šità; kokis, kokià; kuris, kuri* ir kt.²³. Bet vargu ar galima šiuos įvardžius laikyti senosios oksitoninės paradigmos, turėjusios visuose linksniuose kirtį gale, liekana. Visų pirma tokie sudėtiniai įvardžiai, kaip *šitàs, šità; niekàs, kuris* (<*kur + jis*) iš seno turėjo turėti kirtį antrajame komponente²⁴, plg. naujai susiformavusius sudėtinius įvardžius *ne kàs, šis tàs*. Be to, vienskiemeniai įvardžiai turėjo koloninį kirtį, plg. *tàs — tã, šis — šj* ir pan. Nesunku suvokti, kad pagal minėtų sudėtinių ir vienskiemenių įvardžių kirčiavimo modelį galėjo susiformuoti ir kitų įvardžių visų linksnių galinis

²¹ Žr. J. Endzelin, Ober den lettischen Silbenakzent, BB, Bd. 25, 1899, S. 259 sq.

²² Plg. E. Nieminen, Der urindogermanische Ausgang..., S. 151 sq.

²³ Žr. P. Skardžius, Daukšos akcentologija, p. 187.

²⁴ Plg. E. Nieminen, Der urindogermanische Ausgang..., S. 48 (ir 2 išnaša).

kirtis, t. y. *tàs* — *tā̃* = *šitàs* — *šitā̃* = *anàs* — *anā̃*, *katràs* — *katrā̃* ir t. t.; *šis* — *šī* = *kuris* — *kurī* = *kokis* — *kokī* ir pan. Tai ypač nesunkiai galėjo įvykti tuo metu, kai beveik visi kilnojamosios paradigmos linksniai (ir vienaskaitos vardininkas, plg. *anàs*) turėjo galinį kirtį. Naujai susiformavęs oksitoninis visų linksnių kirtis vėliau palaikė ir vienaskaitos vardininko galinį kirtį.

Prūsų kalboje irgi nėra tikrų duomenų, rodančių, kad vardžodžiai galėtų turėti oksitoninį kirtį visuose linksniuose. Argumentu, kad kai kurie prūsų kalbos žodžiai galėjo turėti oksitoninį kirtį, paprastai laikomos tipo *deinan* (sutinkama 8 kartus, nė vieno **dēinan*), *deiwan* (sutinkama 30 kartų, nė vieno **dēiwan*) ir t. t. formos, kurios lietuvių kalboje turi kilnojamojo kirčio atitikmenis ir neturi šaknyje kirčio ženklų²⁵. Bet kirčio ženklo nebuvimas šiose formose vargu ar rodo, kad jos buvo oksitoniškai kirčiuojamos, nes nėra čia pažymėtas ir galinis kirtis (galėtų būti **deiwān*). Taigi greičiausiai šiose formose kirtis iš viso nėra pažymėtas. Kad prūsai galėjo turėti kilnojamojo kirčio paradigmą, rodytų vns. gal. *mērgan* : dgs. naud. *mergūmans* (plg. liet. *mėrgą* : *mergoms*)²⁶.

Lietuvių kalboje yra gana aiškių duomenų, kad kilnojamojo kirčiavimo paradigmos kai kuriuose linksniuose kirtis į žodžio pradžią buvo atitrauktas ne dėl fonetinių, o dėl morfologinių priežasčių. Tokią kirčio retrakciją, įvykusią dėl formų kirčio priešpastatymo neutralizacijos, turime žemaičių tarmės *ō*-kamieno kilnojamosios paradigmos su akūtine šaknimi vienaskaitos vietininke, plg. *kālne*, *dārbe* ir t. t. Kai kuriose aukštaičių vakariečių tarmėse šis retrakcijos procesas dar nėra pasibaigęs iki galo, plg. *kālne*||*kalnė*, *lāngel*||*langė* ir kt.²⁷

Ne dėl fonetinių, o dėl morfologinių priežasčių kirčio retrakcija įvyko ir vienaskaitos vardininke. Pajūrio žemaičių tarmėje iki šių dienų yra išlikusių aiškių vardininko oksitoninio kirčio pėdsakų. Kaip žinoma, čia kirtis iš tvirtagalės galūnės yra atitrauktas į šaknį, paliekant galūnėje šalutinį tvirtagalės priegaidės kirtį. Prielinksninėse konstrukcijose kilnojamosios paradigmos vardininkai čia dažnai yra išlaikę tvirtagalę galūnės priegaidę, plg. *bà gālvã* (=be galvai „be galvos“), *ėš àkėi* (=iš akių „iš akies“), *ò stālū* (=už stalu „už stalo“) ir t. t.²⁸. Tvirtagalė galo priegaidė čia suvokiama tik tuo atveju, jeigu, prieš atitraukiant kirtį iš tvirtagalės galūnės į žodžio (ar vieningo fonetinio komplekso) pradžią, vardininkas prielinksninėse konstrukcijose turėjo oksitoninį kirtį.

²⁵ Zr. N. van Wijk, Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme, S. 46 (ir ten nurodytą literatūrą); E. Nieminen, Der urindogermanische Ausgang..., S. 133.

²⁶ Chr. Stangas mano, kad prūsų kalba turėjusi tris kirčiavimo tipus, panašius. kokius jis rekonstruoja ir slavų kalboms, žr. Chr. Stang, Slavonic accentuation, p. 60 sq.

²⁷ Zr. J. Senkus, Lietuvos TSR MA Darbai, Serija A, 2(9), Vilnius, 1960, p. 162. Be to, žr. dar K. Būga, Rinkliniai raštai, III, Vilnius, 1961, p. 30.

²⁸ Zr. J. Aleksandravičius, Krelingos tarmė (rankraštis). Su *ō*-kamieno daiktavardžiais tie prielinksniai beveik ištisai eina jau su kilmininko linksniu.

Žemaičių tarmėje, matyti, tik kirčiuoto žodžio galo *ie* refleksas yra ξ (doininukuose), *ei* (douninukuose) ar *i* (dūninukuose). Nekirčiuotas *ie* žodžio gale, tur būt, sutrumpėjo į *i* ar ϵ ($<i$)²⁹. Tai rodytų, visų pirma, paprastoji veiksmažodžio bendratis, turinti galūnę *i* ar ϵ (plg. *bięgti* ar *biegte*), lyginant ją su sangražine forma, turinčia *-i* ar *ei* (plg. *prāustęis* ar *prāustis*) ir rodančia, jog ir paprastoji bendratis forma turėjo baigtis *-ie*. Be to, baritoninė *i*-kamieno vienaskaitos kilmininko forma, kuri dabar daugelyje žemaičių tarmių sutapusi su *ē*-kamienne forma (plg. *pāltes* ir *žēmēs* ar *pāltis* ir *žēmis*), kai kuriuose žemaičių tarmės pagrindu rašytuose raštuose dar skiriama rašyba. Mažvydai skiriamuose raštuose *ē*-kamieno baritoninis vienaskaitos kilmininkas rašomas su *-es*, o *i*-kamieno dažnokai su *-is* ar *-es*, pavyzdžiui, *czestis* 113₁₃, 493₈, *kožonis* 497₁, greta *kožones* 501₁₇; *macis* 101₂, nūg *macis* 268₅ (šalia *maces* 218₇, 306₁₉, *maczes* 32₃), *naktis* 342₆, 441₁₀ greta *naktes* 77₁₉, *nactes* 78, (*nakties* 477₁₀), *smertis* 55₈, 90₁₀, 98₆, 130₃, 226₇, 227₁₀, 230₂, 232₃, 257₇, 269₁₉, 273₃, 554₁, nūg *smertis* 247₃, 262₉, 282₇, 290₁₆, 286₁₇ greta *smertes* 25₁₋₂, 48₇, 53₁₇, 71₂₀, 278₅, 368₁₂, 374₉ (ir *smerties* 91₁₇, 140₆, 264₂, *smerties* 314₄, 385₅, 392₄, *smerties* 416₄, *ugnis* 91₂, 55₅, 282₇, 296₁₇, 414₁₉, 566₆ (greta *ugnies* 287₇), *swietastis* 380₈ ir kt. Visi čia paminėti *i*-kamieno žodžiai, turį vns. kilm. *-is*, yra pastovaus kirčiavimo³⁰. Raide *i* čia, tur būt, pažymėtas toks pats garsas, koks buvo tariamas ir vienaskaitos įnagininke *schirdi*, būtent ϵ . Matyti, jog nekirčiuotas galo *ie*

čia buvo sutrumpėjęs. Tik šitaip galima paaiškinti vns. kilm. *miēnesęs* (Kretinga, Darbėnai ir kt.). Šitaip paaiškintini ir vns. kilm. vartojami:

1) 1787 m. „Žiwate“: dėl *gadnastys* 235, *gaylastys* 220, *mienesys* 24, 310, *sprawedliwastys* 310, *ugnys* 90, 179, 310, *zlastys* 136, 146³¹ (greta *szyrdyis*, *szalyis*, *naktyis* ir kt.), rašomi skirtingai negu *ē*-kamieno kilmininkai, pvz., nu *žiwemes* 26, ysz *sawles* 23, diel *smarwes* 36, ysz *iawnistes* 26 ir kt.

2) M. Valančiaus raštuose: *lignis* ŽW I 25, 31, Z. Š. 38 (šalia *pirties*, *szalies* ir kt.), *ligones* ŽW 150, plg. *ē*-kamieno *senowes* ŽW 22, *bajmes* ŽW 42 ir kt.

3) S. Daukanto „Darbuose“: *mienesys* 99, 145, 101, *mienesis* 81, 92, 188 ir kt.

Greičiausiai, toks pats likimas žodžio gale turėjo ištikti ir nekirčiuotą *uo*. Kadangi vienaskaitos naudininkuose dabar žemaičiuose turime kirčiuotų *ie* ir *uo* refleksą, tai reikėtų manyti, kad, kintant *ie* ir *uo*, žemaičiuose kilnojamosios paradigmos naudininkas dar turėjo būti kirčiuojamas

²⁹ Plg. K. Būga, Rinktiniai raštai, I, Vilnius, 1958, p. 561.

³⁰ *ugnis* seniau buvo kirčiuojama *ūgnis*, plg. *ūgnis* DP 8₂₇, *ūgnies* DP 11₂₅, 23, ir kt., *ūgnis*, *-ies* (Gervėčiai, Linkmenys, Tverėčius ir kt.). Galėjo seniau pastovaus kirčiavimo būti ir *naktis*, plg. vns. viet. *naktiie* DP 558₁₄, plg. dar M. Daukšos *būltis*, *vóltis*, *miřtis*, *šáknis* ir kt., šiandien jau dažniausiai kirčiuojamas gale, žr. P. Skardžius, Daukšos akcentologija, p. 116.

³¹ Sprendžiant iš vns. gal. *garby*, *rikszty* ir t. t., vns. įn. *akymis*, *nosymis*, *durymis* ir kt., autorius lokiu *y* žymėjo ϵ .

gale (kirčiuota galūnė buvo apibendrinta), ir tik vėliau kirtis atitrauktas į pradinį skiemenį. Žinoma, tokia vėlyva kirčio retrakcija žemaičių tarmės vienaskaitos naudininke nereiškia, kad visame lietuvių kalbos plote naudininkas taip vėlai įgijo baritoninį kirtį, bet ji akivaizdžiai rodo, kad kirtis čia buvo atitrauktas dėl analogijos su kitų linksnių baritoninėmis formomis. Dėl analogijos su kitomis baritoninėmis formomis kirtis galėjo būti atitrauktas *i(ō)-*, *(i)ā-*, *ē-* kamienų vienaskaitos įnagininke. *i-*, *u-* ir priebalsinio kamieno vienaskaitos įnagininko formos kirtis išliko gale gal dėl tų pačių kamienų daugiskaitos įnagininko, turinčio labai panašią formą, kirčio įtakos.

ō-kamieno vienaskaitos kilmininko baritoninis kirtis lieka neišskus, nes kitų kamienų vienaskaitos kilmininkas kilnojamojoje paradigmoje turi oksitoninį kirtį.

Ne visai aiškus ir ō-kamieno daugiskaitos vardininko galinis kirtis. Greičiausiai, šis linksnis turi įvardinę galūnę ir jo kirčiavimas sutampa su atitinkamo būdvardžio linksnio kirčiavimu, plg. *beržai* ir *balti*.

Baltų kalbos neturi aiškių duomenų, kad egzistavusi oksitoninė vardažodžių paradigma su oksitoniniu kirčiu visuose linksniuose. Remiantis tik baltų kalbų medžiaga ir ieškant kirčiavimo sistemos kitimo priežasčių, galima rekonstruoti tik vardažodžio kirčiavimo paradigmas: 1) pastovaus koloninio kirčio negaliniame skiemenyje paradigmą, 2) kilnojamojo kirčio paradigmą su baritoniniu kirčiu vienaskaitos, daugiskaitos (ir dviskaitos) galininkuose; daugiskaitos vardininke, išskyrus *(i)ō-* kamieno formą; ō-kamieno vienaskaitos kilmininke (?).

Vėlyvas baritoninio vienaskaitos naudininko kirčio susiformavimas žemaičių tarmėje, palyginus su slavų baritonine naudininko forma, rodo, jog kai kurie baltų ir slavų kirčiavimo sistemos panašumai gali būti susiformavę vėlai, jau atskirose kalbose.

Tolesnė baltų kirčiavimo raidos interpretacija priklauso jau nuo kitų kalbų kirčiavimo raidos interpretacijos (visų pirma, žinoma, nuo slavų kalbų).

Vilniaus valstybinis V. Kapsuko v.
universitetas,
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1962 m. lapkričio mėn.

К РАЗВИТИЮ АКЦЕНТОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ИМЕНИ В ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

И. КАЗЛАУСКАС

Резюме

В статье показывается, что в литовском языке (и в других балтийских языках) нет достоверных данных, указывающих на былое существование окситонированной парадигмы имени, имеющей окончание ударение во всех падежах.

Абстрагируясь от внешних критериев и опираясь на данные только балтийских языков, можно реконструировать две акцентные парадигмы имени для более раннего этапа балтийских языков:

1) неподвижную парадигму с колонным ударением в неконечном слогe;

2) подвижную парадигму с окситонированными формами почти во всех падежах, кроме винительного всех чисел; именительного множественного числа, исключая именительный основ на $-(i)\delta$; родительного единственного числа основ на $-(i)\delta$ (?), в которых имелись баритонированные формы.

Следы окситонированного ударения в дательном падеже единственного числа в подвижной парадигме жемайтского диалекта литовского языка по сравнению с баритонированной формой этого падежа в славянских языках указывают на то, что отдельные параллели акцентологической системы балтийских и славянских языков могли возникнуть поздно.
